

„...hivatásom a mezőgazdaság”

Kerék Mihály önéletírása

Kerék Mihállyal (Cegléd, 1902 – Budapest, 1990) harminc évvel ezelőtt, pályakezdőként a véletlen hozott össze. Akkoriban a Városépítési Tudományos Tervező Intézet (VÁTI) tudományos kutatási részlegében dolgoztam. Jó helyen: a közel nyolcszáz fős Krisztina körúti tervgyártól – a „központtól” – távolabb, Rózsahegyi Kálmán egykori villájában, a Tartsay Vilmos utcában. Valóságos oázis volt ez a hely a sivatagi hetvenes évtizedben. Jórészt a nagy öregek – hogy néhányukról név szerint is megemlékezzem: Granasztói Pál, Kiss István, Halmos Béla, Korompai György, Preisich Gábor, Perczel Károly – tették azzá. Akkor már jobbára emlékeiket rendezgető-megosztó nyugdíjasként jártak be az intézetbe, ki ritkábban ki sűrűbben. Nem emlékszem rá, hogy Kerék Mihályt a Tartsay utcai villában egyszer is láttam volna. Neve s kutatói pályája lezárásának szánt átfogó tanyafelmérése mégis gyakran szóba került a kollegák körében. A kiszállásait emlegették. A szokásos gyakorlattól eltérően, ő igyekezett minél rövidebbre fogni érintkezését a hivatalokkal. A határt járta a legszívesebben, gyalogosan. Be-benézett egy-egy portára, beszélgetett, jegyeztetett. Tanyakutatásának gépiratos dokumentációját a nyolcvanas évek elején már hiába kerestem a könyvtárban. Talán valaki örökre magához vette, vagy ő vitte magával, de a legvalószínűbb, hogy leselejtezték. Mit is kezdetett volna a tanyavilág aprólékos rajzával a megbízó: az ÉVM Területrendezési Főosztálya? A szórványtelepülések felszámolási programja volt napirenden régóta és változatlanul. Többször meglátogattam Kerék Mihályt a hetvenes évek végén Istenhegyi úti lakásán. Mindig szívesen beszélt életéről, szeretett tanáraitól, különösképpen Bernát Istvánról, a falukutató szociográfusokról, Weis Istvánról, az ONCSA-akcióról és – rezignált keserőséggel – az 1945 utáni földosztásról. Ő nem így akarta. Polgárosító reformot akart, azon munkálkodott jó másfél évtizeden át. Interjút akartam vele készíteni, ettől azonban – talán zöldfülű tájékozatlanságom láttán – határozottan elzárkózott. „Inkább leírom” – mondta, s nemsokára el is küldte a kéziratot.

Saad József

Az első világháború alatt léptem abba a korba, amikor a középiskolás diáknak döntenie kell, hogy milyen életpályát választ. Abban az időben a ceglédi Kossuth Gimnáziumban tanultam, amely a maga nemében igen jó hírű intézet volt. A humán ismeretek oktatása terén vetekedett a legjobb egyházi iskolákkal s kiváló tanári karában olyan tudósokkal dicsekedhetett, mint Ries Ferenc matematikus és Pais Dezső,¹ a magyar nyelvtudomány egyik legnagyobbja, aki négy évig osztályfőnököm volt. A sok száz diák közt csak elvétve akadt, aki a mezőgazdasági pályát választotta, a parasztyere-

1 A szövegben említett minden személynek, a tájékozódás megkönnyítése érdekében, megadjuk születési és halálozási helyét és idejét.
Pais Dezső (Zalaegerszeg, 1886 – Budapest, 1973)

keket sem kivéve; a jómódú gazdacsaládok középiskolába került tagjai úri foglalkozást akartak s nagyobb részük jogásznak készült.

Már jóval érettségi előtt kialakult bennem, hogy hivatásom a mezőgazdaság lesz. Ezzel szüleim is egyetértettek. Nem tudnám megmondani, hogy engem mi vonzott a mezőgazdaság felé. Lehet, hogy valami öröklött családi hagyomány, bár egy talpalatnyi földünk sem volt. Nagyszüleim ugyan még a földet túrták, szüleimnek azonban már egészen más sors jutott. Anyám hétgyermekes kisbirtokos családban nőtt fel s földet nem örökölt. Apám ugyan jómódú gazda lett volna valamelyik kisal-földi faluban, ha még gyerekkorában tönkre nem mennek. Megnyílt előtte ugyan a katonai pálya, de szolgálatban szerzett rokkantsága miatt ez is félbeszakadt, s egész hátralévő életén át kénytelen volt nem neki való hivatali állásokkal beélnie. Állandó nosztalgia gyötörte a föld után, néhányszor meg is próbálta, hogy visszatérjen hozzá, de egyik kísérlete sem sikerült.

A háború végén az „Őszirózsás” forradalom, majd a proletárdiktatúra idején még gimnazista voltam, s ezeknek az időknek főleg a visszataszító jelenségeire emlékszem. De leginkább sorsunkra gyakorolt szerencsétlen következményeire, miután apám kísérlete, hogy végül földhöz jusson, kudarcot vallott és csak bajt hozott reá és mindnyájunkra. Még pedig a legrosszabbkor, mert érettségi előtt álltam és kétségessé vált, hogy további tanulmányaimat egyáltalán folytathatom-e. Otthoni körülményeink ennek mind ellene szóltak. Valóságos sötétbe ugrás volt, amikor mégis úgy döntöttünk, hogy felutazom Pestre és beiratkozom az új egyetem – pontosan a M. Kir. Tudományegyetemi Közgazdaságtudományi Kar – mezőgazdasági fakultására.²

Néhány szóval elmondom, mi volt ez az új egyetem, amely 1920-ban kezdte működését és amelynek 33-ik hallgatójaként iratkoztam be. Megalkotóit az a törekvés vezette, hogy ezzel sikerül majd a keresztény értelmiségi fiatalokat is önálló gazdasági pályák felé irányítani. A numerus clausus éveiben voltunk, amikor az egyetemi felvételek korlátozásával remélték a zsidóság túlsúlyát a gazdasági életben csökkenteni. Ez – mint később kiderült – naiv elképzelésnek bizonyult, ahogy az is, hogy a keresztény fiatalok nagyon törik majd magukat az önálló foglalkozások után. A zsidóság hamar megtalálta a védekezés módját (külföldre mentek tanulni) és erősebben került ki a küzdelemből, mint amilyen azelőtt volt; a fővárosban, ahol az ország gazdasági ereje összpontosult, az évtized végén a gyártulajdonosok 55%-a, az önálló kereskedők 62%-a, a kereskedelmi alkalmazottak 61%-a, a magántisztviselők 45%-a a zsidóság köréből került ki. A húszévesek nemzedékében pedig még erősen hatott a hagyomány, az íróasztal vonzása és ugyancsak könnyű lett volna megszámolni azokat, akik elég merészek voltak, hogy az önálló gazdasági pályákon keressék boldogulásukat.

Mindez azonban nem csökkentette az egyetem jelentőségét. Mégiscsak az első komoly kezdeményezés volt a régi begyepesedett jogászi szemlélettel szemben, és kétségtelenül szélesebb távlatokat nyitott meg a többre törekvő fiatalok előtt. Hatását nehéz lemérni,

² A Budapesti Királyi Magyar Tudományegyetemi Közgazdaságtudományi Kar felállításáról az 1920. évi 31. tc. rendelkezett. A kar önálló egyetemenként működött 1934-ig, amikor összevonták a M. Kir. József-Műegyetem Közgazdaságtudományi Karával.

de a magam példáján állíthatom, hogy sok olyan ismerettel gazdagított, amelynek később hasznát láttam. Hibájául rótták fel, hogy túl sokat markol és felesleges tárgyakkal tömi a hallgatók fejét. (A mezőgazdaság-szakon 56 tárgyat adtak elő, de hasonló volt a helyzet a társszakokon is.) A bírálóiban tehát volt valami igazság, de ezt részben szervezeti nehézségek okozták. Négy szak tanulmányi anyagát kellett koordinálni. Mégpedig olyan szakokét, amelyek jellegüknél fogva meglehetősen távol álltak egymástól. A közgazgatási és diplomáciai szak mégcsak megfért egymással, de a kereskedelmi már erősen eltért, méginkább kivált az együttesből az erősen természettudományi jellegű mezőgazdasági szak. Ezt a tarka társaságot kisebb részben újonnan kinevezett professzorokból, nagyobb részt különböző szakintézményektől kölcsönzött előadókból álló tanári kar oktatta. Sok volt a közös óra és nehéz volt elkerülni a feleslegesnek látszó tárgyak hallgatását. Fokozták a nehézséget az elhelyezési problémák. Az előadások az Eszterházy utcai volt Evangélikus Theológia (ez volt a központ), a Gólyavár, a Sándor utcai régi Országház, a Szerb utcai egykori kolostor és az Állatorvosi Főiskola között oszlottak meg. Így sok jövés-menéssel járt az előadások hallgatása. Ennek ellenére többnyire tele voltak az előadótermek, mert tanáraink jórészt kiváló, gyakran világhírű tudósok köréből kerültek ki. Kornis Gyula, Bernát István, Cholnoky Jenő, Fellner Frigyes, Czettler Jenő, Kerpely Kálmán, Zimmermann Ágoston, Manninger Rezső, Teleky Pál [sic!], Doby Géza, csak néhány név a sok közül.³

Külön kell szólnom a mezőgazdasági szakról. A háborús tapasztalatok fokozott mértékben ráterelték a figyelmet a mezőgazdaság fontosságára. Ez egyebek közt abban is megnyilvánult, hogy nőtt az érdeklődés az agrárpályák iránt. Sok értelmiségi fiatal, aki egyébként javarészt jogász lett volna, gazdasáznak ment. Még az újonnan alakult egyetemi mezőgazdasági szakot is valósággal elárasztották az olyan fiatal emberek – közöttük sok fővárosi is – akiknek semmi kapcsolatuk nem volt a mezőgazdasággal. De mint később kiderült, komoly szándékuk sem, hogy a praxisban érvényesüljenek. Ahogy a háború utáni évek közállapotai fokozatosan konszolidálódtak, a mezőgazdaság varázsa is hanyatlott. Kollégáim közül jócskán lemorzsolódtak, de akik elvégezték is az egyetemet, csak kevesen lettek gyakorlati gazdák, legtöbbször különböző mezőgazdasági intézményeknél helyezkedtek el.

A mezőgazdasági szakról valóban úgy tűnt, hogy neki idegen környezetben működik. Évekig vitatták, helyes volt-e a legmagasabb szintű agrárfőiskolát a fővárosba telepíteni, ahol a gyakorlati képzésnek legtöbb feltétele hiányzott. Sokáig nem is vették komolyan ezt a szakot, bennünket aszfalt-gazdászoknak gúnyoltak, amire okot adott az is, hogy néhányan közülünk zergetollas pörgekalapban meg lakkcsizmában jöttek az előadásra és sétáltak a korzókon. Tény az, hogy az uradalmak nem nagyon kapkodtak az innen kikerült okleveles mezőgazdák után, s közülük aránylag kevesen helyezkedtek el a gazdatiszti pályán. Akkor még nem értették meg, hogy a korszerű

3 Kornis Gyula (Vác, 1885 – Budapest, 1958), Bernát István (Rimaszombat, 1854 – Budapest, 1942), Cholnoky Jenő (Veszprém, 1870 – Budapest, 1950), Fellner Frigyes (Budapest, 1871 – Mauthausen, 1945), Czettler Jenő (Jászárokszállás, 1879 – ? 1953), Kerpely Kálmán (Oravicabánya, 1864 – Budapest, 1940), Zimmermann Ágoston (Mór, 1875 – Budapest, 1963), Manninger Rezső (Sopron, 1890 – Budapest, 1970), Teleki Pál (Budapest, 1879–1941), Doby Géza (Bécs, 1877 – Budapest, 1968).

mezőgazdaságnak nemcsak kiváló agrotechnikára van szüksége, hanem sok más ismeretre, főleg közgazdasági tájékozottságra is. Ha valamelyik gazdasági akadémiát emelik egyetemi rangra, a nem szorosan mezőgazdasági ismereteknek az oktatását nem lehetett volna megoldani, mert e tudományok magas szintű művelői a fővárosban éltek. De a mezőgazdasági kutatóintézetek javarésze is itt volt, márpedig ezeket és szakembereit az egyetem nem nélkülözhetné. Figyelembe kellett venni továbbá, hogy az egyetemnek nemcsak az volt a feladata, hogy tág látókörű és magas képzettségű gazdaságvezetőket neveljen, hanem – s talán még ennél is fontosabb – hogy a teljesen eljogászódott mezőgazdasági szakigazgatást megfelelő szakemberekkel lássa el. Különben hasonló szempont indokolta a társszakok létjogosultságát is: alaposabb közgazdasági tudást adni azoknak, akik a kereskedelmi, általános igazgatási és külképviseleti pályákon kívánnak működni. S mivel agrárállamban élünk, nem felesleges, ha egy kissé a mezőgazdaságba is belekóstolnak.

Visszatérve életem további alakulására, valahogy én is úgy jártam, mint sok kollégám, akik a major helyett inkább a hivatalt választották. Pedig én azzal az eltökélt szándékkal jöttem Pestre, hogy mielőtt végeztem, valamelyik uradalomban vállalok munkát. A fővárosi élet nem vonzott, mert nagyon nehezen éltem itt, már az első évben súlyos tüdőbajt kaptam, s csak egyik rokonom tanyáján gyógyultam meg. A nyári szünetekben az Ampelológiai Intézetben gyakornokoskodtam, s volt olyan tervem is, hogy a szőlészetben specializálom magam. Közben egy külföldi csereakció révén rövid ideig egy intenzív szászországi középüzemben praktizáltam. Jó úton haladtam tehát kitérővel célom felé – egészen egyetemi tanulmányaim utolsó évéig. Akkor Apám halála és életkörülményeim rosszabbodása arra kényszerített, hogy – már tanulmányaim befejezése előtt – munkát vállaljak. Így kerültem – egyik tanárom beajánlására – első munkahelyemre, a Magyar Mezőgazdák Szövetkezetéhez.

Ez fordulópontot jelentett az életemben. Az alatt a hat év alatt, amit a szövetkezetnél töltöttem megkedveltem Budapestet és már nem kíváncsoztam többé a puszták világába. Azért sem, mert közben egyetemi és egyéb tanulmányaim más irányba terelték az érdeklődésemet, amely már az utolsó évben mindinkább az agrárpolitika felé fordult. Ebben döntő része volt egyik tanáromnak, Bernát Istvánnak, aki ezt a tárgyat adta elő. Ez a kiváló férfiú volt az első, aki a régi liberális időkben a legtöbbit harcolt a magyar agrárérdekért, s aki a múlt század végén az agrárpolitikát megfogalmazta, feladatkörét és irányát kijelölte. Mai ésszel nehéz megérteni, hogyan volt lehetséges, hogy a 80% mezőgazdasági lakossággal rendelkező országnak nem volt agrárpolitikája. Pedig nem ment olyan jól a mezőgazdaságnak, hogy erre szükség ne lett volna. S ami a legkülönösebb, hogy az a réteg, amelyik a hatalmat gyakorolta, túlnyomórészt a földbirtokos osztályhoz tartozott, tehát a saját bőrén érezte az agrárérdek elhanyagolását. Olyan nagy volt akkor a liberalizmus ereje, hogy az állami beavatkozásnak még a gondolatát és elutasították. Ettől persze még többet szenvedett a paraszt osztály, amely sokkal védtelenebb helyzetben volt, mint a nagybirtokosok, mert ezek hatalmas egyesületük, az Országos Magyar Gazdasági Egyesület segítségével mégis csak sok mindent kivívtak maguknak. Nagy érdeme Bernát Istvánnak, hogy kezdeményezésére a parasztság is – bár az OMGE-t meg

sem közelítő társadalmi szervezethez jutott a Magyar Gazdaszövetség megalakulásával. De talán még ennél is jelentékenyebb segítséget jelentett a szövetkezeti mozgalom, amelyért szintén Bernát István buzgólkodott a legtöbbit. Sajnos az antiliberalisra fordult háború utáni időkben sem érthette meg – bár még hosszú ideig élt – agrárpolitikai eszméinek a megvalósulását. Érdemeit azzal jutalmazták, hogy katedrát kapott az új karon, sőt ennek első dékánja lett. Előadásai nekem eseményszámba mentek. Szemináriuma pedig az első pódium volt, ahol megszólalhattam. A földreformról írt dolgozatomban (amely kéziratban megmaradt) kimutattam, hogy a reform nemhogy javít, de inkább ront az egészségtelen birtokmegoszláson, mert fokozza a szélsőséges birtokkategóriák (a nagybirtok és törpebirtok) polarizációját, a törpebirtok szaporítása gazdaságilag elhibázott, politikailag pedig arra szolgál, hogy Nagyatádit a parasztság előtt lejárassa és a komoly földreform gondolatát diszkreditálja. Ez az utóbbi megjegyzésem – amely különben akkor (1924-ben) már nyilvánvaló lehetett – valószínűleg nem tetszhetett Bernát Istvánnak, mert a szemináriumból száműzve volt a politika. Ennek ellenére továbbra is mindig nagy jóindulattal volt hozzám, biztatott, külföldi tanulmányútjaimhoz ajánlólevelekkel látott el és első elhelyezkedésemet is neki köszönhetem.

Míg középiskolás korom az első világháború és az utána következő két forradalom idejére esett, egyetemi tanulmányaim az ellenforradalom zűrzavarában teltek el. Rendkívül kritikus évek voltak, közéletünkben a káosz uralkodott, kormányok váltották egymást, egyiknek sem sikerült stabilizálni a helyzetet és utat mutatni a nemzetnek. Olyan jelentékeny társadalmi erő, amelyre – forradalom nélkül – támaszkodni lehetett, egyedül a parasztság volt. Ennek a társadalmi osztálynak a tekintélye nagyon megnőtt a forradalmak alatt tanúsított mérsékelt magatartása miatt. Nem is ellenkezett senki, sőt a konzervatív rétegek is örömmel fogadták, amikor Nagyatádi Szabó István⁴ parasztgazda vezetése alatt új politikai tényezőként jelent meg a közéletben. Ehhez akkoriban nagy reményeket fűztek, így a parasztság széles rétegeire kiterjedő választójogot, szociális reformokat és a kisbirtok védelmét, fejlesztését szolgáló agrárpolitikát. Nos, ebből a földreformnak nevezett egészségtelen földosztáson kívül semmi olyan számottevő intézkedés nem történt, amely az agrártömegek helyzetén javított volna. Ahogy az uralkodó réteg ijedtségéből fokozatosan magához tért és Bethlen Istvánban megtalálta a neki való vezetőt,⁵ többé nem volt szüksége kispapártra. A csalódott, meghasonlott Nagyatádit közéleti botrányba keverték, amit nem tudott túlélni. A vezető nélkül maradt nyájjal aztán már nem volt nehéz elbánni.

A parasztság megjelenése a közéletben kétségkívül történelmi esemény volt, de mégiscsak egyik részjelensége a háborút követő válságos időknek. A fő esemény a háborúvesztés volt, minden ebből következett: a Monarchia összeomlása és Magyarország megcsonkítása. Amiatt, hogy Ausztriától megszabadultunk nem sokan bánkódtak. Talán még kevesebben a Habsburgok bukásán. Az ország kétharmadának elvesztésébe azonban a magyar nép nem tudott belenyugodni. Az első kétség-

4 Nagyatádi Szabó István (Erdőcsokonya, 1863–1924)

5 Bethlen István (Gernyeszeg, 1874 – Szovjetunió, 1947)

beesést az a remény váltotta fel, hogy ez nem maradhat így és rövidesen sor kerül a revízióra. A nemzet minden szalmaszálba belekapaszkodott, amely illúzióját táplálta. Nagy baj volt, hogy a meddő várakozás bénítólag hatott minden erőfeszítésre, amely a válságból való kibontakozáshoz kellett volna.

Az irredenta kétség kívül az egész országot áthatotta, fő hangadói azonban az előttünk járó politikai nemzedékből kerültek ki. A régi liberális eszmékkel telített uralkodó réteg, amelyet jól megkavart a Károlyi-féle forradalom és még inkább a tanácsuralom, egyszeriben új világba és olyan helyzet elé került, amelyben a ferencjózsefi idők módszereivel semmit sem lehetett kezdeni. Tanácstalanok voltak, időre volt szükségük. Az irredenta jó politikai eszköznek kínálkozott arra, hogy elaltassák, vagy legalább is mérsékeljék a társadalmi nyugtalanságot. A régi középosztály egyébként, amely a nemzet vezető rétege volt, komolyan hitt a területi revízióban, de hittünk mi is huszonéves fiatalok és hittek a néptömegek is, bár az évek múlásával egyre csökkenő mértékben. Ahhoz különben, hogy a középosztály megőrizhesse vezető szerepét, amire mindenekfelett törekedett, nem lett volna elég az irredenta élesztgetése. Ehhez politikai engedményekre, reformokra és új eszmére volt szükség. Ezért vállalta, hogy a paraszttal osztozik a politikai hatalomban, de csak olyan mértékig, hogy uralmát ez ne veszélyeztesse. Vállalta a földbirtokreformot is, de megint csak olyan mértékig, hogy lényegében minden a régiben maradjon. Vállalta, hogy megváltoztatja a régi szabadelvű meggyőződését és antiliberális lesz. Talán ez került a legkisebb áldozatába, emellett jól hasznosítható politikai tőkét lehetett kovácsolni vele.

Az ország azonban szinte semmit sem nyert ezzel a pálfordulással. Az a liberalizmus, amelynek szellemében a régi Magyarországot kormányozták, nem volt egyéb, mint az erősebb jogának szankcionálása a Monarchián belül Magyarország gazdasági kizsákmányolására, idebent pedig a széles néprétegek gazdasági és politikai elnyomására. A háború után az országon belül lényegében ez folytatódott tovább, csak most már az antiliberális köpeny alatt. Végül is ugyanaz a vezetőréteg csinálta a politikát, csak a személyek változhattak, a mentalitás ugyanaz maradt. Ami újnak mondható, külső máz volt csupán, alatta a régi tartalommal. Az antiliberális hordozója az ún. keresztény nemzeti irányzat volt, amely a magyar megújulás gondolatát tűzte zászlajára. De hogyan lehetett volna megújulást elérni a régi merev középosztályos szemlélettel, amely a szavakban nemzetfenntartó elemnek magasztalt parasztság túlnyomó többségét továbbra is kirekesztette a nemzet életéből? Hamis politikai játék volt ez, mit ahogy a zsidókérdés is arra szolgált, hogy eltereljék vele a figyelmet a súlyos gazdasági és szociális bajokról.

A liberálisból antiliberálissá átvedlett uralkodó réteg kétségtelenül elérte, hogy sikerült megszilárdítani a hatalmát. Miután a Nagyatádi-féle mozgalom ellaposodott, nem volt olyan erő, amely számításba jöhetett volna. Az elégedetlenség azonban fokozódott, mert a néptömegek helyzete nem javult. Robbanástól mégsem kellett tartani, mivel a korábbi forradalmak sikertelensége bénítólag hatott, és közzelfogássá vált, hogy legfőbb bajainknak Trianon az oka. Sokan már kétségbe vonták, hogy a nemzetben megvan a képesség a felemelkedésre. Sőt akadtak a legjobbak között, akik a nem-

zethalálról fantáziáltak. Németh László a nevezetes debreceni kátében rendkívül pesszimista hangot ütött meg.⁶ Prohászka Ottokár székesfehérvári püspök talán a legnagyobb hatású szószólója volt a vallási és nemzeti megújulásnak, de még a saját egyházát sem sikerült megnyernie különben igen mérsékelt reformjavaslatának; végül erélyesen leintették, amikor az egyházi birtokok kérdését érinteni merete.⁷ A kilátástalanságnak ebben a légkörében a sok csodabogár közt újjáéledt a Turáni Társaság, amely szakítani akart a nyugati civilizációval és azt hirdette, hogy a magyarságnak romlatlan keleti testvéreivel kell egyesülnie. Az egyetemi ifjúság azzal adott kifejezést elégedetlenségének, hogy tömegesen látogatta bálványának és szellemi vezérének, Szabó Dezsőnek⁸ az előadásait, aki nacionalista, fajvédő és parasztromantikus eszmével, de különösen a rendszer és szereplőinek kíméletlen kigúnyolásával a közvélemény igen széles köreibben óriási népszerűségre tett szert.

Személy szerint én az egyetemi éveim alatt nem vettem részt az ifjúság mozgalmában, amelyek többnyire a bajtársi szövetségek keretei között zajlottak le. Nem is voltam tagja egyik szövetségnek sem. Szükségét éreztem azonban olyan szervezetnek, amely a mezőgazdasági hallgatókat tömöríti, klubéletet teremt és szakmai továbbképzésüket is szolgálja. Így alakult meg – kezdeményezésemre – már az első évben az Egyetemi Mezőgazdasági Hallgatók Egyesülete. Otthont a földbirtokosok nagymúltú szervezete, az Országos Magyar Gazdasági Egyesület adott. Szívesen fogadtak bennünket, hiszen joggal remélték, hogy ha végeztünk, számíthatnak ránk a nagybirtok szolgálatában. Akkor még nem sejthettem, hogy – legalább is részemről – ennek éppen az ellenkezője valósul meg és életutam úgy alakul, hogy kénytelen leszek hálátlan lenni az egykori szíves fogadtatásért.

A húszas évek második felében életem mozgalmasabbá vált. Szövetkezeti állásom megélhetésemet biztosította és diplomám megszerzése mellett arra is volt lehetőségem, hogy jobban körülnézzek a főváros életében. Egyébként munkahelyemet nem szerettem, és a hat év alatt, amit ott töltöttem, nem is vittem semmire. A szövetkezet a közép- és nagybirtok üzemi szükségleteit ellátó és terményeit értékesítő intézmény volt, tipikusan üzleti vállalkozás, amely nagyon távol állt a szövetkezeti eszmétől. A szövetkezet hivatalos lapjában írt cikkeimet ugyan szívesen elfogadták, sőt bíztattak is, de valószínűleg inkább azért, mert szükségük volt egy-egy elvi kérdéssel foglalkozó írásra is. Sohasem titkolták különben, hogy nem tartanak az ő emberüknek. Erre én sem tartottam igényt, ezért csak arra vártam, hogy mielőbb odébb állhassak. Amíg azonban erre sor került, az agrártársadalmi mozgalom egyik ágának munkájába sikerült bekapcsolódnom.

A háború előtt alakult Magyar Gazdaszövetség mellett (erre később még visszatérek) a húszas évek elején új szervezet, a Magyar Falu- és Földművelészövetség kezdte meg működését. Félig hivatalos, félig társadalmi intézmény volt, eszköze a Nagyatádi-féle kisgazda politikának. Arra törekedett, hogy a falu társadalmát öntevékenységre mozgósítsa, ugyanakkor feltárja azokat az értékeket, amelyeket önmagából alkotott.

6 Németh László (Nagybánya, 1901 – Budapest, 1975)

7 Prohászka Ottokár (Nyitra, 1858 – Budapest, 1927)

8 Szabó Dezső (Kolozsvár, 1879 – Budapest, 1945)

Segítséget nyújtott földműveskörök és szövetkezetek szervezéséhez, kultúrházak építéséhez, a népművészet fejlesztéséhez, szórakoztató és felvilágosító előadásokat tartott, kiállítással egybekapcsolt falunapokat rendezett, amelyek akkor eseményszámba mentek. Mindez újszerű dolog volt, amelyet a falu népe szívesen fogadott, hiszen korábban senki sem törődött vele. Persze a falu általános elmaradottságán és égető gondjain az ilyesmivel nem lehetett számottevően javítani. A szövetség néhány évig tartó tevékenysége különben sok faluba el sem jutott. Munkájában szívesen vettem részt, már csak azért is, mert sok vidéken megfordulhattam és ismerkedhettem a faluval és problémáival, amelyekről akkoriban csak halvány fogalmam volt.

Ebben az időben már belekeveredtem a nemzedéki mozgalmakba is. Először ugyan az Országos Széchenyi Szövetségen belül próbálkoztam, mert a név azt sejtette, hogy a nagy férfiú eszméi és reformtörekvései ihletik az ott egybegyűlt fiatalokat. Erről azonban szó sem volt. A Széchenyi kultusz a nagycenki sír évenkénti megkoszorúzásában, alkalmanként elmondott ünnepi beszédekben, de főleg a társasági eseménynek számító Széchenyi bál megrendezésében merült ki. A tagokat – kevés kivétellel – inkább csak a klubélet és a kártya érdekelte. Mivel, ezen – mint a Szövetség egy ideig vezetője – én sem tudtam változtatni, búcsút vettem a Szövetségtől és más mozgalmak felé kerestem kapcsolatot.

A húszas évek második felében nemzedékünk már elvesztette reményét a revízió lehetőségében és realisabban ítélte meg helyzetünket. A Bethlen-féle konszolidáció évtizedében voltunk. Bethlen Istvánnak kétségtelenül történelmi érdeme, hogy a zűrzavarból valamilyen rendet teremtett. Ez nem lebecsülendő eredmény volt a háborús összeomlás után harmadára csonkított országban, amikor senki sem tudta, mit kell tenni. Inkább ravaszsággal, mint keménységgel fokozatosan leszerelte vetélytársait, megszabadult a garázda különítményektől és olyan parlamenti többséget alakított ki, amelyik vakon követte. Nem tudott azonban megbirkózni a nemzet sorskérdéseivel, még kevésbé az évtized végén kirobbant gazdasági válsággal, amibe aztán bele is bukott. Rendszerében mindinkább kiütköztek a felszín alá szorított szociális bajok tünetei, növekedtek a kiáltó egyenlőtlenségek, a közéletben felütötte fejét a korrupció, az erősen korlátozott „demokráciát” is csak választási erőszakkal és csalásokkal lehetett fenntartani. A háború utáni nemzedék körében különböző csoportok és irányzatok alakultak, egyesületek, társaságok szerveződtek, többnyire radikálisak, még forradalmiak is, kisebb-nagyobb mértékben eltérő programokkal, de valamennyi egyetértett abban, hogy gyökeres politikai, társadalmi és gazdasági átalakulást kell végrehajtani. Nagy számban jelentek meg különböző tanulmányok, röpiratok és olyanok is, amelyek szervezkedésre hívtak fel. Szerzőinek olykor a rendőrséggel is meggyűlt a bajuk. E mozgalmakból kiemelkedett a Bartha Miklós Társaság, a Wesselényi Reform Klub és a Nemzetpolitikai Társaság. Közös vitafórumunk az ún. ifjúsági parlament volt, amely időnként valamelyik kávéház (Central, Fiume) külön termében „ülésezett”. Heves disputák folytak itt mindenféle kérdéstről, így a keresztény-nemzeti jelszóval űzött hamis politikáról, a becstelen választási rendszerről, a földműves tömegek elnyomásáról és nyomorúságáról, a parasztpolitika hazugságairól, a zsidókérdéstről, amely mögött lényegében a kapitaliz-

mus kizsákmányoló tevékenysége húzódott meg, az ipari munkásság kiszolgáltatottságáról, a fővárosi nyomortelepekről, a földreform csődjéről, a fiatalság reménytelen helyzetéről, hogy csak a főbbeket említsem. Persze ezek a viták, mivel nem volt szervezett tömegbázisuk, csupán néhány száz gondolkodó értelmiségi fiatalember háborgását és útkeresését fejezték ki, nem sok visszhangot keltett a közvéleményben. Folyóiratunk a Nagy Iván⁹ és Antal István¹⁰ szerkesztette *Új Élet* lett. Ennek a mozgalomnak annyi haszna mindenesetre volt, hogy kialakult egy szellemi gárda, amely bizonyos mértékig a későbbi Új Szellemi Front előkészítőjének tekinthető.

Újabb fordulat az életemben 1930-ban következett be, amikor szövetkezeti állásmat otthagytam és a Faluszövetség szolgálatába léptem fogalmazói rangban. A Szövetség munkájában ezen túl tehát már nem műkedvelőként, hanem hivatásszerűen vehetem részt. Szerencsémre új igazgatója, Weis István,¹¹ maga is több kitűnő társadalompolitikai mű szerzője, olyan vezető volt, aki hagyta önállóan dolgozni a beosztottjait, sőt elvárta tőlük a kezdeményezést. A Szövetség akkoriban megszokott tevékenységével egy helyben topogott és nem nagyon vett tudomást a megváltozott idők követelményeiről. Az új évtized fordulóján voltunk, amikor kegyetlen erővel tört országunkra is a gazdasági válság, és talán legerősebben a mezőgazdaságot, a falusi népet sújtotta. Bár a Faluszövetség eredetileg nem volt érdekvédelmi szervezet – ezek a mezőgazdasági kamarák lettek volna – a kritikus idők többet és mást követeltek tőle, mint falunapok rendezését. Az általános bajokon kívül rengeteg helyi probléma merült fel, igazságtalanságok, túlkapasok, a legszegényebb és leginkább védtelen paraszti rétegek helyzetének embertelen kihasználása és segítség sehol. A Faluszövetség ezen a téren elég passzívan viselkedett, pedig valamit azért tehetett volna. Ezt a valamit kísérelte meg Weis István, akiben megvolt a bátorság, hogy új útra terelje a Szövetség működését és a képesség is, hogy kitűzött céljait megvalósítsa.

Élve a kezdeményezés lehetőségével, mindjárt új működésem kezdetén a Szövetség beavatkozását kértem a szegedi kisbérlok ügyében. Még ma is felháborodva gondolok vissza a szegedi határban szerzett tapasztalataimra.¹² A város 120 ezer holdas földbirtokát kishaszonbérletek útján hasznosította, mert így sokkal nagyobb jövedelmet remélt, mint nagyüzemi gazdálkodás mellett. Ahelyett, hogy tisztességesen állapított volna meg, árverést hirdetett, hogy minél jobban felferjék a bérleti díjakat. Jól számított, mert a rengeteg föld nélküli, csakhogy földhöz jusson és legyen valahol megvetnie a lábát, ugyancsak felverte a bérleti díjakat. A város búzában követelte a bért olyan futóhomokért, amely jó, ha 3–4 q rozst termett. Nem lehet leírni azt az erőfeszítést, nélkülözést és szenvedést, amivel ezek a kisbérlok tanyáikat felépítették és a homokpusztaságban virágzó szőlő és gyümölcs kultúrát teremtettek. És amikor az aránylag rövid haszonbérleti idő lejárt, az újabb árverésen a régi bérlok csak akkor hosszabbíthatták meg szerződésüket, ha a munkájukkal lényegesen értékesebbé tett földek után alaposan felemelt és felvert haszonbért vállalták.

9 Nagy Iván (Riga, 1877 – Budapest, 1947)

10 Antal István (Budapest, 1904 – Berlin, 1973)

11 Weis István (Munkács, 1889 – Budapest, 1973)

12 *Jelentés Szeged sz. kir. város kisbérloinek helyzetéről.* Pátria, Budapest, 1930.

Mi egyebet tehettek, még ha tudták is, hogy kötelezettségeiknek nem tudnak eleget tenni. A válság éveiben ez be is következett. A kisbérlők tömegesen váltak fizetés-képtelenné és kétségbeesetten szaladgáltak fűhöz-fához, hogy csökkentsék terheiket és halasztást kapjanak. A város azonban hajthatatlan volt, arra hivatkozva, hogy a bérleti jövedelmekre szüksége van a fogadalmi templom és az egyetem felépítéséhez. A kisbérlők százait már a kilakoltatás veszélye fenyegette, amikor jelentésem elkészült és nyomtatásban is megjelent. Igen nagy visszhangja lett országszerte, felháborodást, de helyenként visszatetszést is keltve – ez utóbbit a város „meghurcolása” miatt. A tényeket azonban nem lehetett megcáfolni s a jelentés végül is annyit ért, hogy a kisbérlők megmenekültek a legrosszabbtól.

A szegedi ügyre azért vesztegettem ennyi szót, mert rávilágít a szegény parasztság egyik széles rétegének akkori kiszolgáltatottságára. Óriási volt a kereslet a föld után, a földtulajdonosok olyan bérleti feltételeket szabhattak,ilyent csak akartak. A szegedi szerződés is tele volt ún. „akasztófa” paragrafusokkal, a földdel kapcsolatos minden terhet és kötelezettséget a kisbérlők nyakába varrtak. A régi liberális korszakban sem volt ennél védtelenebb a paraszt, pedig ekkor már működtek mezőgazdasági kamarák, amelyeknek ezzel is törődniük kellett volna. Nekem ez a kis kóstonló a földkérdésből mindenestre jó útravaló volt a további munkához.

Szegedi kiruccanásom a Faluszövetségéknél nem vált javamra. De nem vált javára az igazgatónak sem. A Szövetség elnöksége – csupa beérkezett kisgazda-méltóság – nem helyeselte, hogy az igazgató olyan ügyekkel foglalkozott, amelyek szerintük nem tartoztak a Szövetség feladatkörébe, ezért a jövőre nézve ezektől elzárkózott. A vége az lett, hogy Weis István megvált a Szövetségtől s mivel az új igazgató adminisztratív beosztásba helyezett, nem sokkal később én is helyet cseréltem, és elfogadtam a Magyar Gazdaszövetségéknél felajánlott titkári állást.

Ez a valamikor nagyhírű agrárszervezet abban az időben már meglehetősen összezsugorodott. Pedig valamikor szinte egyenrangú társa volt az Országos Magyar Gazdasági Egyesületnek, sőt, mint az agrárérdekek szószólója, jóval felül is múlta. Évenként – néha többször is – rendezett vidéki gazdagylései, amelyeken a mezőgazdaság sérelmeit, gondjait tárgyalták meg – főleg a terményárak értékesítés, eladósodás, földtehermentesítés, hitelellátás, szövetkezeti mozgalom kérdéseit – az agrártársadalom kiemelkedő eseményei voltak. De bizony nem sokat változtatnak a helyzeten. Különösen nem a nyomorgó szegényparasztságén, amelyről alig is esett szó. A Szövetség ugyanis inkább a birtokos parasztságot tömörítő jelentékeny gazdaköri hálózattal rendelkezett, a zsellérek és a munkások szervezetei csak elvéve csatlakoztak hozzá. Egyébként ezek a „függetlenségi”, „48-as” és hasonló elnevezésű körök, egyletek amolyan falusi kaszinófélék voltak esti és ünnepnapon beszélgetésekre, mulatságok rendezésére, képviselőválasztások idején azonban hevesen politizáltak is. A Szövetség kapcsolata velük esetenkénti látogatásokban, előadók és ünnepi szónokok kiküldésében, egy-egy helyi ügy elintézésben merült ki. A háború után, amikor a Faluszövetség átfogóbb, sokoldalúbb és mozgékonyabb tevékenysége került előtérbe, a Gazdaszövetség nem tudott újítani. A '30-as évek elején már csak látszat-tevékenység folyt a Szövetségben és lapjának a *Magyar Gazdák Szemlé-*

jének szerkesztése. Ez a nagy múltú folyóirat évtizedeken át a legszínvonalasabb és időnként a legharcosabb orgánuma volt a magyar agrárérdekeknek, és mindvégig – a második világháború befejezéséig – az is maradt.

Új állásom több tekintetben kedvező volt számomra. Egyrészt nagyobb fizetéssel járt s ez jól jött a házasságomhoz, másrészt szabadabb működési teret biztosított. A Szövetségi munka sok dolgot nem adott, az igazgatóval és egy gépíróval hármasban bőven el tudtuk látni. Ami azonban nekem nagyon sokat jelentett, a szabad mozgás szerte az országban, a gazdakörök látogatása alkalmával lehetőség a földművelő nép helyzetének közelebbi megismerésére. A válság még javában tartott és a parasztság fuldoklott a nyomorúságban. Még a jobbmódúak is alig tudták felszínen tartani magukat, tömegesen eladósodtak és a mindennapi megélhetés gondjaival küszködtek. A szegénység pedig éhezett, mert a munkanélküliség állandóan nőtt, sok helyt még a kisebb birtokos parasztok is napszámba jártak, amely 1 pengőre, sőt 80 fillérré csökkent nyári időben, amikor 16 óra volt a napi dologidő. Ez volt a népkonyhák, az állástalan diplomások, a falusi szükségmunkák korszaka.

Szerettem volna széleskörű szociológiai vizsgálatot végezni a mezőgazdasági munkások helyzetének részletes megismerésére. A Gazdaszövetség azonban ezt saját hatáskörében nem vállalta, így nem volt más hátra, minthogy magam próbálkozzam meg ezzel a feladattal. Mivel egyedül saját erőmre támaszkodhattam csak, a kutatást jóval szűkebb körre kellett szorítanom. 1932–33 telén 96 gazdasági cseléd és napszámos családot kerestem föl olyan dunántúli és alföldi falvakban és pusztákban, ahol ismerős voltam a hatósággal és a földbirtokossal, akik így segítségemre lehetnek a látogatások megszervezésében. Erre azért is szükségem volt, mert így jobban védekezhettem az esetleges későbbi bírálat ellen, hogy céltatosan csak a legelesettebb családokkal foglalkoztam. Életem legmegrázóbb élményei közé tartozik, amit akkor tapasztaltam. Nem vállalkozom még egyszer annak a nyomorúságnak a leírására, amit a fűtetlen szobákban fagyoskodó, ciberelevesen (főtt marharépból készült) élő félmeztelen gyerekek és kétségbeesett felnőttek látványa nyújtott. Voltak olyan uradalmi cselédlakások, ahol a szoba mindegyik sarkában egy-egy család lakott. (Valaki elmondta, hogy az egyik ilyen szoba egyik sarkában éppen szülés, a másikban esküvő volt, a harmadikban haldoklott valaki, a negyedikben nem történt semmi.) A meglátogatott családok általában nem tartoztak a munkanélküliek közé, a gazdasági cselédeknek kiváltképp szakadásig volt munkájuk, ezért rendkívül meglepő volt a szociológiai felmérés végső eredménye. A család valamennyi jövedelmét – pénzbelit, természetbenit, háztájit – számításba véve az átlag összeg naponként és fejenként 14 fillérré rúgott. Ennyi jutott élelemre, ruházzkodásra és egyéb kiadásra. Nem csodálom, hogy sokan hihetetlennek tartották. De megcáfolni senkinek sem sikerült. A *Magyar Gazdák Szemléjében* megjelent tanulmányom nem kisebb visszhangot keltett, mint a szegedi.¹³ Az OMGE és az Országos Mezőgazdasági Kamara tiltakozott a közzététele miatt, meg amiért a Gazdaszövetség megengedte, hogy tisztviselője ilyen lázítást folytasson. Ennyivel azonban végül is megelégedtek.

13 Adatok a magyar mezőgazdasági munkáscsaládok megélhetési viszonyaihoz. *Magyar Gazdák Szemléje* 1933. december

Ebben az időben kezdett kibontakozni a népi írók mozgalma. Szervezett formát sohasem öltött, inkább szellemi lázadás volt az uralkodó politikai rendszer és társadalmi viszonyok ellen. Arra vállalkozott, hogy a néptömegek valóságos helyzetének feltárásával közvéleményt teremtsen és mozgósítson a közállapotok radikális megváltoztatására. A mozgalmat voltaképpen senki sem irányította, vezetője tehát nem volt, az egész annyiból állt, hogy néhány fiatal író és szociológus rendszeresen találkozott és vitatkozott a Central Kávéház törzsszatalánál. Ide járt Kodolányi János, Tamási Áron, Féja Géza, Kovács Imre, Németh Imre, Illyés Gyula, Szabó Zoltán, Darvas József, Németh László, Erdélyi József, Sárközi György, Szabó Lőrinc, Matolcsy Mátyás, Fodor József, Jankovich Ferenc, Tersánszky J. Jenő, Boldizsár Iván, jómagam és néha a vidéken élő Erdei Ferenc és Veres Péter.¹⁴ A mozgalomnak szervezete nem, de lapja volt, a *Válasz*, amelyet a mártírhalált halt szeretett jó barátunk Sárközi György szerkesztett. Ide tartozott a *Tanú* is, Németh László lapja, amelyet szinte egész terjedelmében ő egyedül írt, továbbá a *Kelet Népe*, Móricz Zsigmond és Szabó Pál folyóirata.¹⁵ Több konzervatív jellegű sajtóorgánium, mint a katolikus és református egyház lapjai, sőt a Szekfű Gyula szerkesztette *Magyar Szemle* hasábjai is nyitva álltak előttünk. A napilapok között kiemelkedő szerep jutott a Magyarországnak, ameddig Zilahy Lajos¹⁶ volt a főszerkesztője, és Kodolányi János meg Szabó Lőrinc a munkatársai, továbbá Pethő Sándor¹⁷ lapjának, a *Magyar Nemzetnek*. Egyébként az Új Szellemi Front hatása a magyar sajtó legkülönbözőbb irányzataiban érvényesült.

A megújulás vágya az egész társadalmat áthatotta. Olyan konzervatív hajlamú tudós, mint Szekfű Gyula¹⁸ a harmincas évek elején kibővített formában megjelent könyvében (*A három nemzedék és ami utána következik*) igen éles bírálatot gyakorolt az általa „neobarokk” társadalomnak elnevezett uralkodó réteg ellen. Kemény szavakkal marasztalja el a középosztályt, amiért nem tudott, vagy mert nem is akart megújulni és az antiliberalizmus leple alatt ugyanazt az elnyomó rendszert folytatta, amit a szabadelvű korszak második és harmadik nemzedéke megvalósított. Lényegében a népi írókkal egyet követelt, a tömegek, különösen a leginkább elnyomott parasztság politikai felszabadítását és gyökeres szociális és gazdasági reformokat. Noha ebben szinte mindenki egyetértett, még a rendszer haszonélvezői közül is

14 Kodolányi János (Telki, 1899 – Budapest, 1969); Tamási Áron (Farkaslaka, 1897 – Budapest, 1966); Féja Géza (Szentjánospuszta, 1900 – Budapest, 1978); Kovács Imre (Alcsút, 1913 – New York, 1980); Németh Imre (Kőszeg, 1893 – Budapest, 1970); Illyés Gyula (Felsőrácegrespuszta, 1902 – Budapest, 1983); Szabó Zoltán (Budapest, 1912 – Vannes /Fr./, 1984); Darvas József (Orosháza, 1912 – Budapest, 1973); Erdélyi József (Feketebátor, 1896 – Budapest, 1978); Sárközi György (Budapest, 1899 – Balf, 1945); Szabó Lőrinc (Miskolc, 1900 – Budapest, 1957); Matolcsy Mátyás (Budapest, 1905–1953); Fodor József (Nagyilonda, 1898 – Budapest, 1973); Jankovich Ferenc (Székesfehérvár, 1907 – Budapest, 1971); Tersánszky Józsi Jenő (Nagybánya, 1888 – Budapest, 1969); Boldizsár Iván (Budapest, 1912–1988); Erdei Ferenc (Makó, 1910 – Budapest, 1971); Veres Péter (Balmazújváros, 1897 – Budapest, 1970)

15 Móricz Zsigmond (Tiszacsécsé, 1879 – Budapest, 1942); Szabó Pál (Biharugra, 1893 – Budapest, 1970)

16 Zilahy Lajos (Nagyszalonta, 1891 – Újvidék, 1974)

17 Pethő Sándor (Pásztori, 1885 – Balatonfüred, 1940)

18 Szekfű Gyula (Székesfehérvár, 1883 – Budapest, 1955)

sokan, a helyzet lényegében nem változott. A gazdasági válság enyhülése valamivel csökkentette a feszültséget és ez lehetőséget nyújtott a további taktikázásra.

Ennek nagy mestere volt az új miniszterelnök, Gömbös Gyula,¹⁹ aki blöffjeivel – amilyen a 95 pontban meghirdetett programja is volt – évekig hitegette az országot. Még a népi írókat is megkörnyékezte. A találkozót Zilahy Lajos hozta össze, az ő villájában folyt le a beszélgetés Gömbös és néhány író között. Én nem vettem részt, mert külföldön tartózkodtam. Egyébként az történt, amit várni lehetett: kölcsönös véleménycsere, amelynek során Gömbös egyetértett a bírálattal, de... Neki a hatalom volt a legfontosabb, ezt a népszerűségénél is jobban szerette, és semmiképpen sem kockáztatta volna olyan reformokért, amilyenekért az írók küzdöttek. De olyanokat ő maga sem akart. A beszélgetés végül azzal zárult, hogy Gömbös kérte az írókat, adjanak időt neki és bízzanak benne.

A harmincas évek első fele életemnek talán a legdinamikusabb időszaka. Körülöttem minden arra ösztönzött, hogy teljes erőmmel folytassam a megkezdett munkát. Írtam mindenhová, ahová csak lehetett, szaklapokba, politikai sajtóorgánumokba, egyházi újságokba, vidékiekbe is. Állásom a Magyar Gazdaszövetségnél lehetővé tette, hogy járjam az országot és bőséges tájékozódást, tapasztalatokat szerezzek. Ebben az időben kerültem kapcsolatba Szekfű Gyulával, aki meghívott a *Magyar Szemle* munkatársai közé. Megbízásából a *Magyar Szemle Kincsestára* sorozatában *Földbirtokpolitika* címen külön kötetem is megjelent.²⁰ A napisajtóból eleinte a *Magyarságban*, majd az *Új Magyarságban* írogattam, ameddig ezek a lapok még nem kerültek a náci ideológia büvkörébe. Amikor Zilahy Lajos átvette a Magyarország című napilap szerkesztését, azzal a feltétellel, hogy szabad kezet kap az újság politikai irányítására, a népi írók mozgalma mintegy saját orgánumhoz jutott. Szívesen vállaltam Zilahy megbízását (1934) olyan cikksorozat megírására, amelyik három héten át napi folytatásban közli a magyar földkérdés történetéről, jelentőségéről és problémáiról szóló írásomat. Minden korlátozás nélkül írhattam, ebbe nem szólt bele. Sőt, a lap, illetve akkori segédszerkesztője, Kodolányi János, a cikksorozat elé olyan címet ajánlott, amely önmagában is kihívó volt: „Sír hol nemzet süllyed el”, ami nemcsak hangzatos, hanem találó összefoglalása volt annak, ami utána következett. Összesűrítettem benne mindazt, ami a földkérdést a parasztság érdekkörén túl valóságos nemzeti sorskérdéssé avatta. A cikksorozat szokatlanul nagy érdeklődést keltett, az újság erősen felemelt példányszáma sem volt elegendő. Bőven jutott a lapnak, Zilahynak és személy szerint nekem is az elismerésből, de nem kevesebb a bírálatból, sőt a gyalázkodásból. Voltak, akik izgatásért felelősségre vonást követeltek, menetközben le akarták tiltatni a cikkek közlését, s engem rábírtak a folytatások visszavonására. Ezekből ugyan nem lett semmi, de azért nem úsztam meg szárazon. A Gazdaszövetségnél fegyelmit akasztottak a nyakamba, amely azonban valószínűleg a szövetség akkori elnökének, Mayer János²¹ volt kispap miniszternek a kívánságára csak enyhe elmarasztalással (helytelenítették

19 Gömbös Gyula (Mugra, 1886 – München, 1936)

20 *Földbirtokpolitika*. (Magyar Szemle Kincsestára) Budapest, 1934.

21 Mayer János (Kompolt, 1871–1955)

a cikksorozatot) végződött. Állásom azonban, ha nem is veszett el, de megrendült, s végül is helyzetem a Szövetségnél tarthatatlanná vált.

De nemcsak írtam, hanem élőlőszóval agitáltam is. Alig győztem eleget tenni a különböző irányokból kapott meghívásoknak előadások tartására, nemcsak a fővárosban, de vidéken is. Még piarista, jezsuita és premontrei rendházakban is beszéltem, sőt a Ludovikán és külső katonai táborokban is kíváncsiak voltak a szegényparasztság problémáira. Természetesen eljutottam a falusi földmunkás körökbe is, amit állásomnál fogva gyanútlanul megtehettem. Felejthetetlen találkozások voltak ezek a kubikusok és szegényparasztok százaival téli esteken, petróleumlámpa fényénél, olyan zsúfoltság mellett, hogy részemre már alig jutott hely. Persze azért nem lehetett elkerülni, hogy egyszer-egyszer be ne nyisson a csendőrrjárőr, de a hallgatóság néma, fegyelmezett viselkedése nem adott okot a beavatkozásra.

Ebben az időben kerültem kapcsolatba a Kisgazdapárttal. Ennek a pártnak azonban semmi köze nem volt a korábbi Nagyatádi-féle mozgalomhoz, amely már csak emlék volt akkor. Felszívódott Bethlen István Egységes Pártjába, tagjai, mint engedelmes mamelukok szavaztak a képviselőházban, vagy töltöttek be kisebb-nagyobb közéleti és gazdasági pozíciókat. Mivel az ország mégsem maradhatott gazdapárt nélkül, ezt a másodikat Gaál Gaszton²² balatonboglári földbirtokos alapította, amiből már kitetszik, hogy nemcsak kisgazdák zászlóbontásáról volt szó. Gaál Gaszton tisztességes, harcos férfiú volt, s pártja rövid idő alatt tekintélyt vívott ki. De egyebet alig ért el. A becstelen választási rendszerben nem tudott számottévő politikai erőre szert tenni, a szegényparasztság nélkül pedig, amelyet nem tudott maga mellé állítani, potenciális súlya is kevés volt. A párt azonban így is az ellenzék legjelentékenyebb tényezőjének számított. Gaál Gaszton halálával Eckhardt Tibor²³ vette át – Tildy Zoltánnal és Nagy Ferencsel²⁴ – a párt vezetését. Az új vezetőség belátta, hogy a parasztság széles tömegeinek megnyerése nélkül a párt nem fejlődhet, ezért programját kibővítette és radikalizálta. Központi kérdése lett az új földreform követelése. A párt földreform-tervezetének kidolgozásába engem is meghívtak. Néhány évig tagja voltam a pártnak, de a harmincas évek végén, amikor Eckhardt a legitimizmussal kezdett kacérkodni, kiléptem.

Ugyancsak a földreform ügye és az agrárszociális kérdés hozott össze Bajcsy-Zsilinszky Endrével.²⁵ Politikai pályája kezdetén még nem ismerte fel hivatását, de hamarosan rátalált arra az útra, amelyet azután mindvégig hűségesen követett. Programját a *Nemzeti radikalizmus* című könyvében fejtette ki (1930), ebben többek között az agrárkérdésre is kitért, telepítést és egészséges birtokmegosztást követelve. A további évek során meggyőződésévé vált, hogy „egyetlen út a magyar paraszt”, erről az évtized vége felé könyvet is írt, és fáradhatatlanul harcolt és agitált a rendszer ellen. Közös törekvéseinkből, ha más nem is, mártírhaláláig tartó igazi barátság fejlődött közöttünk.

22 Gaál Gaszton (Székesfehérvár, 1868 – Balatonboglár, 1932)

23 Eckhardt Tibor (Makó, 1888 – New York, 1972)

24 Tildy Zoltán (Moson, 1889 – Budapest, 1961); Nagy Ferenc (Bisse, 1903 – Farifax/USA/, 1979)

25 Bajcsy-Zsilinszky Endre (Szarvas, 1886 – Sopronkőhida, 1944)

A földkérdés már a harmincas évek közepe táján annyira megérlelődött, hogy tenni kellett valamit. Az akkori hatalmi erőviszonyok mellett földreformról, amelynek különben is rossz volt a csengése, szó sem lehetett. Hát akkor legyen telepítés, telepítési politika és, hogy a reformkedvelőket is kielégítsék, legyen hitbizományi reform. Telepítésre a föld és a népesség nagyon egyenlőtlen megoszlása miatt természetesen szükség volt, de ezt általános reform keretében lett volna célszerű megoldani. A hitbizomány pedig, mint feudális csökevény már régen megérett nem a reformra, hanem a teljes likvidálásra. Nagy propagandakampány kísérte a többszörösen átdolgozott és mindig soványabbra nyesegetett törvénytervezeteket. Akkoriban minden illetékes, vagy magát annak vélt intézmény foglalkozott a telepítéssel, de még olyan előkelőségek is, akik népszerűsége törekedtek. Albrecht főherceg²⁶ ambicionálta, hogy az ő nevével és személyes közreműködésével rendezze meg a Magyar Gazdaszövetség tervbe vett telepítési ankétját, amely a Magyar Tudományos Akadémián zajlott le. Nem vagyok büszke rá, hogy az ankéten referátumot tarthattam, hiszen az egész értekezletnek semmivel sem volt nagyobb hatása a telepítésre, mint mondjuk Etelka főhercegnő tanyakérdésről szóló könyvének a tanyag probléma megoldására.²⁷ Különben erre a telepítési politikára ráillik a hegyek vajúdásából születő kisegér példázata. Nem kísértem figyelemmel a törvény végrehajtását, de úgy tudom, hogy néhány új telepesfalu volt a végső eredmény. Az ún. hitbizományi reform pedig kész komédia volt. Abból állt, hogy lehetővé tette az óriási kötött birtokok megosztását. Amit eddig teljes egészében az elsőszülött fiú örökölt, az – továbbra is kötött formában – valamennyi örökös között kerülhetett felosztásra. Ez végre igazi földreform volt – néhány tucat nagybirtokos család érdekében. És mindezt tíz évvel az egész rendszert el-sőprő forradalom előtt!

A legtöbbet talán én profitáltam ebből a telepítési kampányból. Ösztöndíjat kaptam egy évre a német birodalmi telepítések tanulmányozására. Valószínűleg az volt a cél ezzel a kiküldetéssel, hogy tapasztalataimat itthon hasznosítsam majd a telepítési gyakorlatban. Vagy még valószínűbb, hogy így akartak megszabadulni tőlem, legalább egy időre. De egyik feltevés sem volt helyes. Mikor haza jöttem, nem tartottak igényt szolgálataimra, ami különben azt jelentette volna, hogy le kell mondanom addigi tevékenységem folytatásáról. Viszont eltávolításom azért nem járt sikerrel, mert berlini tartózkodásom alatt jelent meg a már említett cikksorozatam a *Magyarországban*. Valószínűleg ennek köszönhetem, hogy lemondtak foglalkoztatásomról a birtokpolitikai apparátusban, amit mint állami ösztöndíjas, egyébként aligha kerülhettem volna el.

A tanulmányút eredménye egy könyv lett, amely *A telepítés félévszázada* címen²⁸ jelent meg. Ebben nem annyira a különben mintaszerű alaposággal lebonyolított telepítési tevékenység módszere, eszközei, szervezeti megoldása érdekes, bár nekem nagyon tanulságos volt, hanem az egész expanzív telepítési politika

26 Albrecht főherceg (Weilburg /Ausztria/, 1897 – Buenos Aires, 1956)

27 Etelka főhercegnő: *A magyar tanyavilág*. Szent István Társulat, Budapest, 1938.

28 *A telepítés félévszázada. A mezőgazdasági telepítés rendszere és eredményei Németországban 1886–1935*. Budapest, 1936.

teljes sikertelensége. A lengyelek ugyanis, akik ellen irányult, megtalálták a védekezés módját, sőt sikeres ellentámadásba mentek át. Így az egykori lengyel területek (Nyugat-Poroszország, Pozen, Szilézia) elnémetesítését az óriási pénzekkel dolgozó porosz telepítési apparátus egy jottányival sem tudta előbbre vinni. Ellenkezőleg, a lengyel parasztok a maguk erejével és szervezetségével több német kézben lévő földet szereztek, mint amennyit a telepítések során elvesztettek. – A kedvező alkalmat felhasználva a szomszéd keleti államokba is átmentem a háború után végrehajtott lengyel, litván, lett, észt és finn agrárreformok megismerésére. Ezekről a hazai folyóiratokban és a rádióban számoltam be.

Amikor 1935-ben visszatértem hazai földre, bizonytalanná vált körülöttem a helyzet. A Gazdaszövetség közben fuzionált a Faluszövetséggel, mert külön-külön már egyik sem volt életképes. Nemsokára kitűnt azonban, hogy a két megöregedett szervezet az egyesüléssel sem lett fiatalabb s ez csak arra volt jó, hogy elnökének legyen hivatali helyisége, ahol fogadhatja korteseit, és intézheti választókerülete ügyeit.²⁹ Lényegében ugyanezt tette az igazgató is, aki Gömbös embere volt. Nyilvánvaló, hogy nekem nem sok keresnivalóm volt ebben az együttesben. De munkám sem, mert az igazgató bizalmatlan volt velem szemben. A fegyelmi határozatra hivatkozva ragaszkodott ahhoz, hogy írásaimat előzetesen bemutassam neki. E miatt összeütközésem támadt vele, amely mindjában elmérgesedett. Helyzetem végül is tarthatatlanná vált. Azt találták ki, hogy nem mondanak fel, hanem fizetés nélkül szabadságnak, mihelyt sikerül valahol elhelyezkednem. Így kerültem a Pénzintézeti Központhoz (már nem emlékszem milyen kapcsolat révén), ahol háromhavonként megújított szerződéssel töltöttem valamivel több, mint két évet. Itt külföldi lapszemlét csináltam a vezetőség részére. Egyébként nem törődtek velem, hogy mi mással is foglalkozom még. Kapóra jött, hogy Pethő Sándor meghívott újonnan alapított lapjához, a *Magyar Nemzethez* belső munkatársnak (1936). A lap olyan fórumot jelentett számomra, amelyre nagy szükség volt munkám folytatásához.

A harmincas évek második felében erősödött nálunk a német befolyás. A nemzeti szocializmus kezdeti sikerei nem maradtak hatás nélkül a kormányra sem, különösen nem Gömbös Gyulára. A német veszedelem a nyakunkon volt. A Drang nach Osten Magyarországot is célba vette. Az Auslandsdeutschtum, ez a már korábban is meglévő szervezet Hitler uralomra jutásával fontos politikai szerephez jutott a német terjeszkedés szolgálatában. Ügynökei mindenütt megjelentek, ahol a német nemzetiségek éltek és igyekeztek felébreszteni bennük a német népi öntudatot. De nemcsak a nemzetiségeket lázították, hanem az elmagyarosodott németek közt, a német nevű magyarok közt is agitáltak, hogy ráébresszék őket német származásukra és megnyerjék faji ideológiájuknak. Aknamunkájuk sajnos nem volt eredménytelen, ezt a későbbi fejlemények megmutatták. Bár egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a német terjeszkedés előkészítéséről volt szó, a közvélemény megoszlott ebben a kérdésben. Többen félték a kommunizmustól, mint a német expanziótól. Ez megkönnyítette a magyar nép előtt különben idegen náci ideológia – bár csupán részleges – sikereit. A szakadás legnyilvánvalóbban és először a publicisztikában követke-

29 Bernát István

zett be: kialakult a szélsőjobboldali sajtó, amely mindinkább a német orientáció szócsöve lett. Ennek a szakadásnak a terméke volt különben a Magyar Nemzet is, amely kezdettől fogva arra törekedett, hogy a közvéleményt ráébressze a német terjeszkedésben rejlő veszedelemre.

Az új lap politikai iránya egyezett gondolkodásommal és törekvéseimmel. Pethő Sándor szabad teret adott írásaimnak és a mondanivalóimnak egyben nyomatékot azzal, hogy azokat vezetőhelyen hozta. A lap nagy tekintélyre tett szert s így azt remélhettem, hogy a publicisztika eszközével eredményesebb munkát végezhetek. Erre azért is szükség volt, mert azok a kérdések, amelyekkel foglalkoztam, minden nappal sürgetőbbekké váltak. Várható volt, hogy a német propaganda, amely a „Blut und Boden” eszméjét – a vér és föld egységét – hirdette, nem áll meg a népnél, hanem a földet is követeli. És ez nagy veszedelem volt ránk nézve, mert a magyarság legsebezhetőbb pontját érintette. A magyar föld tekintélyes része idegen – sok esetben német, vagy német eredetű – nagybirtokosok kezén volt, közülük sokan nem is éltek Magyarországon. A fékevesztett germán étvágy ezeket a területeket német földnek tekintette, természetesen azokat a vidékeket is (pl. Tolnában, Baranyában az ún. Schwäbische Türkei), ahol svábok éltek, még ha magyarokkal vegyest is. Aki ellenállt – a svábok között is akadtak ilyenek – megfélemlítéssel terrorizálták. Ez az aknamunka a harmincas évek vége felé már szemérmetlen nyíltsággal folyt, bár kifejezetten nem volt hivatalos színezete, komolyan kellett venni, mert Hitler sikerei pszichikailag is hatottak.

Ebben a helyzetben oriai mértékben megnőtt a földkérdés jelentősége. A kétségtelen német veszedelemmel szembeni ellenállás megszervezésében talán a legsürgősebb feladat lett volna a nagybirtokoknak a magyar szegényparasztsággal való betelepítése. Az a jelentéktelen parcellázás, amit a Gömbös kormány utódai telepítési politika címen folytattak, nagy nemzeti sorskérdésünk megcsúfolása volt. A népi írók fokozták agitációjukat, az ellenzéki pártok is többé-kevésbé radikális reformtervezetekkel léptek fel, köztük különösen Bajcsy-Zsilinszky Endre harcolt elkeseredetten. Jómagam a *Magyar Nemzet* hasábjain, a különböző folyóiratokban, de élőszóval is minden lehetséges fórumot felhasználva agitáltam, gyakran a rendőrség asszisztenciája mellett. Akkor már egyre rosszabb hírem lett a hatóságok előtt, figyelték működésemet. De különös módon sohasem kerültem bíróság elé, pedig legalább annyi ok lett volna rá, mint néhány küzdőtársamnak (Féja Gézának, Kovács Imrének és Erdei Ferencnek). A titok csak később derült ki. Többször készült vádirat ellenem is, de Keresztes Fischer Ferenc belügyminiszter,³⁰ aki személyesen nem is ismert, nem engedte, hogy ügyet csináljanak belőlük. Ezt csak akkor tudtam meg, amikor már mint szociális felügyelőnek hivatali főnököm volt. Még azt is megtette, hogy kérésemre Erdei büntetésének megkezdését bizonytalan időre felfüggesztette.

Ebben az időben (1938) írtam meg legjelentékenyebb munkámat, a *Magyar Földkérdést*.³¹ Ezzel hármas cél vezetett s ehhez képest könyvem is három fejezetre tagozódott. Részletesen foglalkoztam a történeti előzményekkel, a magyar földdel űzött

30 Keresztes Fischer Ferenc (Pécs, 1881 – Bécs, 1948)

31 *A magyar földkérdés*. MEFHOSZ Könyvkiadó, Budapest, 1939.

bűnös politikával, az idegenek térfoglalásával, a magyar földművelő nép kisemmizésével, tönkretételével, a vérszegény telepítési és reformkíséretekkel, a félfudális-félkapitalista birtokrendszer erőszakos fenntartásával. Egyik legfőbb érv a radikális földreform ellen mindig az volt, hogy visszavetné a mezőgazdasági termelést s ezzel az országnak nagy kárt okozna. Mezőgazdasági számtartási kutatóintézetünk jelentései azonban ennek az ellenkezőjét tanúsították. Ezek alapján kimutattam, hogy a parasztságra kedvezőtlen agrárpolitika ellenére a rosszul felszerelt, korszerűtlen kisüzemek termelési értéke is meghaladja a nagyüzemekét; ezek eredményi csak néhány növénytermelési ágban jobbak, az állattenyésztés hozamértékében viszont messze elmaradnak. Könyvem harmadik része olyan birtokreform tervét mutatja be, amely az ország különböző vidékein a természeti, népesedési és közgazdasági viszonyok figyelembevételével arányos birtokrendszer kialakítását tenné lehetővé.

Könyvemet általában kedvezően fogadták, bár ahogy várni lehetett, jócskán akadtak, akik – tekintélyes számú holdak birtokában – még mindig tagadták a földkérdés létezését. Voltak, akik maguk ragadtak tollat – némelyik többszáz oldalas könyvet írt – mások alkalmazottaikat bízták meg a nagybirtok mellett szóló érvek felsorakoztatására.³² A vita különben, amely így kialakult, merőben akadémikus jellegű volt, mert a nagybirtokot azokban az években még komoly veszély nem fenyegette. Azt meg ugyan ki látta előre, hogy néhány év múlva mi fog bekövetkezni.

A földreform ügye mindig összekapcsolódott a választójog kérdésével, amely a harmincas évek derekán megint szőnyegre került. Abban semmi kétség nem lehetett, hogy a parlament az akkori összetételében nem hajlandó megszavazni valamirevaló földreform javaslatot, még ha valami csoda folytán a kormány ilyent beterjesztett volna is. Ezt csak a parasztság széles tömegeire kiterjesztett választójog alapján titkos szavazással választott parlamenttől lehetett volna várni. A készülő törvényjavaslatban azonban ilyesmiről szó sem volt. A magyar paraszt választójogáról szóló tanulmányomban (megjelent a *Válasz* 1936. november-decemberi számában és különnyomatban is), kimutattam, hogy az uralkodóréteg a kiegyezés óta esetről-esetre hogyan rekesztette ki az ország túlnyomó többségét alkotó földművelő népet a nemzet életéből, és hogyan akarja ezt újból megismételni a nagy garral beharangozott választójogi reform, amelynek végül is – a korrekatívumok tömegével – sikerült hatástalanná tenni, ami a javaslatban előrelépést jelentett.

A Pénzügyi Központ nem nekem való hely volt, különben is egészen ideiglenes jellegű, ezért amikor nyolcadik, vagy kilencedik negyedévi szerződéselem lejárt, szívesen tettem eleget a felvidéki földbirtokrendezési kormánybiztos meghívásának, hogy vegyek részt a bécsi szerződéssel visszacsatolt területek birtokrendezési munkálataiban. Voltaképpen az első világháború után végrehajtott cseh földreform revíziójáról volt szó s a visszavett földeket magyar parasztok között kellett kiosztani. A cseh földreform során a helyi szlovák őslakoságnak juttatott földeket a revízió általában nem érintette. A zsidókét azonban igen. Néhol, például a Bodroghözben ugyanis voltak zsidó földhözjuttatottak is, akik parasztok voltak s a földműve-

32 Vö. pl. Dr. Scherer Péter Pál: *A nagybirtok*. Budapest, 1939.

lésből éltek. Itt láttam először – és utoljára – zsidó parasztokat. Embertelen dolognak tartottam, hogy sokgyermekes, valóban szegény családokat egyetlen életlehetőségüktől, néhány holdas földjüktől megfosztanak. Ezt én nem tudtam megtenni, így ezt az állásomat fel kellett adni.

Nemsokára azonban új munkaterület kínálkozott számomra. A harmincas évek legvégén a kormány újszerű szociálpolitikai kezdeményezésre határozta el magát. A sokgyermekes családok helyzetének megjavítására külön intézményt hozott létre, az Országos Nép- és Családvédelmi Alapot (ONCSA), és ennek ügyintézésével az újonnan szervezett Országos Szociális Felügyelőséget bízta meg. Akkoriban még nagy számban voltak népes családok Magyarországon, túlnyomórészt a földművelő nép körében, és ezek éltek a legrosszabb körülmények között. Különösen lakásvi-szonyaik voltak rendkívül kedvezőtlenek. A homokvidéken földkunyhókban, hegyes-dombos területeinken barlanglakásokban sokszáz, gyakran sokgyermekes család nyomorgott. Az ONCSA fő tevékenysége ezért arra irányult, hogy a leginkább reászorult népes családoknak igen kedvező feltételekkel egészséges családi lakóházat építsen. A vételárat gyermekkel lehetett törleszteni; hat gyermekes család már csaknem ingyenes juttatásban részesült. A házak nagy, átlag 400 négyszögöles telekre épültek, hogy haszonkertet lehessen fenntartani. A kis háztáji gazdaságok berendezéséhez az ONCSA gyümölcsfa, kisállat és gyakran tehén beszerzési akciói nyújtottak segítséget. Kiválóan sikeresek voltak háziipari kezdeményezései. Az ONCSA jelentőségét különben négyéves tevékenységéből (amely alatt pl. 10 ezernél több kertes családi házat juttatott) nem lehet megítélni. A néhány év csak kísérletre, tapasztalatszerzésre volt jó, de többre már nem jutott idő.

Mielőtt az ONCSA megalakult volna, a belügyminisztérium, ahová sajátos módon a szociálpolitika is tartozott, szociális tanácsadókat küldött ki a megyékbe, nem annyira azért, hogy tanácsokat adjanak, mint inkább a helyszínen megismerésére és, hogy némi tapasztalatot és gyakorlatot szerezzenek. A tanácsadókat ugyanis azzal a céllal válogatták ki, hogy majd az ONCSA apparátusában működjenek. Így kerültem én először Pest, majd Fejér megyébe, az intézmény megalakulása (1941) után pedig Heves, Jász-Nagykun és Hajdú megyére kiterjedő körzetbe szociális felügyelőnek.

Ez a néhány év megint új időszakot jelentett az életemben. Nemcsak munkaköröm újszerűsége miatt, hanem azért is, mert módomban nyílt oly szociálpolitikai kísérletekre, amilyenekre egyébként nem is gondolhattam volna. A Szociális Felügyelőség-nél amellet, hogy a fent említett három megyéből álló körzet ügyeit intéztem, az ONCSA lakás- és birtokpolitikai előadója is voltam. Ebben a munkakörben főleg elvi kérdésekkel és az intézmény országos tevékenységének koordinálásával foglalkoztam. A Műegyetemen és a Közgazdasági Egyetemen³³ a szociális lakáspolitikáról előadásokat tartottam és szemináriumot vezettem. A lakáskérdésről a háború utolsó előtti esztendejében tanulmányt írtam, ez azonban kiadatlan maradt.

Birtokpolitikai téren egészen rendkívüli lehetőség kínálkozott számomra. Az ONCSA ugyanis olyan intézmény volt, amely mindennel foglalkozhatott, ami

33 Kerék Mihály itt feltehetően a Műegyetem Közgazdaságtudományi Karára gondol.

a sokgyermekes családok helyzetének javítására alkalmas volt. Még földhözjuttatással is. Nagyobb arányú tevékenységről ugyan szó sem lehetett, mert egyrészt ez az FM monopóliuma volt, másrészt – költséges művelet lévén – nagy összegeket kötött volna le az ONCSA költségvetéséből. Számolni kellett továbbá a megyék ellenállásával is, mivel ezek idegenkedtek a földkérdéstől. Kapóra jött azonban a zsidó birtokok ügye. A zsidó birtokosok – érezve a veszedelmet – kedvező feltételekkel ajánlották fel földjeiket. Sikerült meggyőzni Keresztes Fischer belügyminisztert, hogy az ONCSA ellátmányából jelentékenyebb összegeket ilyen zsidó földek megszerzésére is fordíthassunk. Az a néhány ezer hold, amit így felhasználtunk, természetesen nem változtatta meg a birtokmegosztást, de mint kísérlet figyelmet érdemlőnek bizonyult. A juttatott földek egy részén a nagyüzemi és kisüzemi termelési mód előnyeit egyesítő ún. táblás gazdálkodást vezettünk be. Másutt a földet csak képletesen osztottuk fel a juttatottak között, a gazdálkodás továbbra is a korábbi nagyüzem keretei között folyt. A juttatottak, akik a régi gazdasági cselédekből és egyéb állandó munkásokból kerültek ki, rendes munkabért kaptak, ezenkívül felosztásra került közöttük az üzem tiszta jövedelme is. Több száz holdas szőlőbirtokot is szereztünk, ennek állandó munkásai részére helyben lakótelepet építettünk, míg a felparcellázott szőlőt közös irányítás mellett szoros termelészövetkezeti üzemben műveltük; a szövetkezeti tagok juttatott parcelláikon csak a szükséges kézimunkát végezték egyénileg. Csakhamar megvádoltak bennünket, hogy kolhoz csináltunk, pedig csupán kísérletről volt szó különböző termelési módok és szervezési formák kipróbálására. Az volt a tervünk, hogy pár év múlva, amikor a tagok anyagilag megerősödtek és a szükséges szakismereteket is megszerezték, családi gazdaságaik továbbra is termelészövetkezeti keretben – folytatják majd működésüket. A kezdet nagyon biztató volt, mert már az első és többnyire egyetlen év (többre már nem jutott idő) kitűnő eredménnyel végződött: a termelészövetkezetek a birtokkal átvett élő és holt felszerelés teljes értékét kigazdálkodták. Ezenkívül kultúrházat, napközi otthont, bölcsődét, orvosi rendelőt tartottak fenn. Egyik ilyen kísérletemet, amely kivételesen két évig tartott, a *Földreform útja* című – a földreform végrehajtásának kérdéseit tárgyaló – könyvemben (1943.)³⁴ ismertettem.

Ebben az időben sokat foglalkoztatott a szövetkezeti kérdés. Szövetkezeti mozgalmunk a dán rendszer szerint differenciálódott: ugyanaz a termelő gyakran három, négy, vagy még több különböző funkciójú – fogyasztási, tej, hitel, bor, gyümölcs, gép stb. szövetkezet tagja volt. Nem tartottam egészségesnek ezt a tagoltságot, amely azzal a hátránnyal járt, hogy minden szövetkezetnek külön helyiségre és önálló ügykezelésre volt szüksége, még ha csak csekély forgalmat bonyolított is le. Sok helyen bizonyos szövetkezeti ágazatokat éppen emiatt nem lehetett bevezetni, holott egyébként szükség lett volna rájuk. Ezért felvettem az általános faluszövetkezet gondolatát, amely szerint a falvakban csak egy szövetkezet működött volna, ezen belül szakcsoportok képviselték volna a különböző szövetkezeti ágazatokat. Felsőbb szinten megint differenciált szakágazati központok látták volna el a nagyba-

34 A kötet 1942-ben jelent meg.

ni beszerzés, értékesítés, hitelezés stb. feladatát. Ez a kérdés széleskörű megvitatásra került a szaklapokban, vidéki lapokban, különböző szervezetekben, de már ennek befejezésére sem volt idő.

A háború utolsó két esztendeje a régi rendszer agóniájával telt el. Amikor a németek megszállták az országot és megkezdődtek a deportálások, úgy éreztem, hogy számomra a további munka értelmét veszítette. Már csak elvétve jártam be a munkahelyemre, kint laktam egy majorban, ahová az egyre elviselhetetlenebb légítámadások miatt családommal együtt kiköltöztem. Itt éltem 1944 nyarának végéig. A Szálasiék hatalomátvétele után minden kapcsolatom megszakadt az ONCSÁ-val, állásomból is mennem kellett. Egyidejűleg behívtak katonai szolgálatra. Ettől kezdve, mivel a behívásnak nem tettem eleget, illegálisan éltem. Bujkáltam ahogy lehetett a felszabadulásig.

Néhány nap múlva Pestről küldönc keresett fel, hogy a debreceni kormány földművelésügyi miniszterének kérésére utazzam Debrecenbe. Előbb azonban jelentkezem a Földművelésügyi Minisztériumban. Mivel a küldönc nem várt meg, magamnak kellett a hídjainktól megfosztott Dunán való átkelésről gondoskodnom. Erre az életveszélyes műveletre csak az bírt rá, hogy azt reméltem, éhező családomnak majd valami ételmezt hozhatok. Amíg a Dunáig értem, háromszor kellett megszőknöm az elfogatásból, míg aztán a Hajógyári szigetnél egy rozszant csónakra akadtam a parton. Szerencsére tapasztalt evezős voltam. Bár azelőtt a jeges Dunán sohasem eveztem, végül is a Margitsziget felső végén valahogy átvergődtem az Angyalföldi partra. Innen „kicsi robot” árán minden baj nélkül besétáltam a Földművelésügyi Minisztériumba.

Ezzel megkezdődött életem háború utáni időszaka. A minisztériumban találkoztam Molnár Erik³⁵ kultuszminiszterrel, aki szintén Debrecenbe készült (vele laktam néhány napig) és S. Szabó Ferenc³⁶ földművelésügyi államtitkárral, aki Nagy Imre földművelésügyi miniszter üzenetét tolmácsolta, hogy szervezzek meg egy csoportot, amelyik majd Debrecenbe utazik és részt vesz a készülő földreformtörvény kodifikálási munkálataiban. Nagy nehezen sikerült felkutatnom egy régi ismerősömet az FM-ből, aki vállalkozott, hogy a minisztérium volt birtokpolitikai osztályának néhány megfelelő munkatársát előkeríti az alatt, amíg én megjárom Debrecent, ahol a törvényjavaslat tárgyalásán kellett részt vennem. Február 23-án került sor első debreceni utamra, amely a Köztársaság téri kommunista párházból vezetett késő éjszaka Nagy Ferenc és Kovács Imre társaságában. Másnap hajnalban érkezünk és 9 órakor már a koalíciós pártok (kisgazda, kommunista, szociáldemokrata és parasztpárt) értekezletén voltam, amelyen két napig tartó vita után megegyezés született a március 15-én kiadandó törvényerejű földreform-rendeletéről. Még pár napig Debrecenben maradtam, ismerkedtem az ott egybegyűlt rendkívül színes társasággal, élelmiszert szereztem, majd egy szovjet katonai autó – Vásáry István³⁷

35 Molnár Erik (Újvidék, 1894 – Budapest, 1966)

36 S. Szabó Ferenc (Békéssámson, 1912–)

37 Vásáry István (Debrecen, 1887–1955)

pénzügyminiszterrel és Zöld Sándor³⁸ belügyminiszteri államtitkárral együtt – felhozott Pestre. Mivel az autó nem jött át Budára, innen kellett nagy kerülővel a Budafok-hárosi pontonhídon át (akkor ez volt az egyetlen híd a Dunán) gyalogolnom a jól megpakolt hátizsákkal Marczibányi téri lakásomig. Ezt az utat Debrecen és Pest, illetve Pest és Buda között többször megtettem még; a kellemetlenebb mindig a visszajövetel volt, mert az FM-ig magamnak kellett vállalnom az odajutást Hároson át. A kocsni nem jött értem, így – mindenféle igazolványom ellenére – ismételten át kellett esnem az elfogatás-szökés veszedelmén.

Ilyen volt a kezdet. A földreformtörvény végrehajtási utasítása még Debrecenben elkészült, a lebonyolító apparátus megszervezésére azonban Budapesten került sor. Az Országos Földbirtokrendező Tanács és az ennek alárendelt megyei tanácsok a koalíciós pártok kiküldötteiből alakultak. Határozatainak végrehajtásáról az Országos Földhivatal, illetve ennek helyi szervei, a megyei földhivatalok gondoskodtak. A tanács elnöke Veres Péter lett, míg a Földhivatal megszervezésével és vezetésével a földművelésügyi miniszter engem bízott meg.

A földreform lebonyolítása nem volt és nem is lehetett zavartalan. Rendkívüli körülmények között ment végbe, forradalmi hangulatban, amikor évtizedek, sőt évszázadok reakciója erősebb volt minden írott jogszabálynál. A Tanácsnak is és a Földhivatalnak is nagyon nehéz volt a helyzete, hiszen gondoskodni kellett volna a törvény betartásáról, ugyanakkor különböző irányból jövő nyomásnak voltak kitéve, hogy szemet hunyjanak a törvénytértéseken. Ha nem tették, rájuk sütötték a népellenesség bélyegét. A törvény hovatovább az eseményeket követte és rendelkezési értelmezésének tágításával, új kiegészítésekkel, megismétlődő revíziókkal tudott csak valamennyire lépést tartani. A Tanács, amely engedékenyebb, elnézőbb volt, gyakran összeütközésbe került a Földhivatallal, ahol bírók intézték az ügyeket, akik ragaszkodtak a rendelkezések betartásához. Mivel magam is ezt az álláspontot képviseltem, működésemet mind több bíráló érte. Néhány esetben személyesen is közbeléptem a kirívó törvénytértések miatt. Így aztán állandó támadások célpontja lettem, a sajtó egy részében durva, rágalmozó cikkek jelentek meg, vidékről indított küldöttségek tüntettek ellenem. Végül is helyzetem tarthatatlanná vált és 1946 elején beadtam lemondásomat.

A forradalom a régi intézményeket egyelőre meghagyta, a vezetőségeket azonban elszöprötte. Ezek helyébe az elismert politikai pártok kiküldöttei léptek. A gyakorlatban ez úgy festett, hogy a vezető pozíciókat a pártok bizonyos arány szerint maguk között felosztották. A Kisgazdapártnak, amelynek 1946 őszén megint tagja lettem, főleg az agrárjellegű intézmények jutottak. Mikor a Földhivataltól megváltam, a Párt engem bízott meg a mezőgazdasági jellegű szövetkezeti központok újjászervezésével és irányításával. Ebben a szerepben tagja, majd elnöke lettem az Országos Szövetkezeti Tanácsnak és részt vettem az új szövetkezeti törvény kidolgozásában. 1946 őszén nemzetgyűlési képviselővé és a Fővárosi Törvényhatósági Bizottságának tagjává – egyben alelnökévé – választ-

38 Zöld Sándor (Nagyvárad, 1913 – Budapest, 1951)

tották. Az Agráregyetem 1945-ben meghívott az agrárpolitikai tanszék vezetőjének,³⁹ a korábban eltávolított Czettler Jenő helyére. Ezt a megbízatásomat 1948 végéig láttam el h. tanári minőségben (fizetés nélkül) mert kinevezésemet a Minisztertanácsban Rákosi Máttyás megghiúsította. Azzal, hogy az agrárpolitikai tanszéket az Agráregyetemről az újonnan megalakított közgazdasági egyetemre⁴⁰ helyezték át, tanári működésem automatikusan megszűnt (a tanszék új gazdája Nagy Imre lett). De 1948 nemcsak egyetemi munkám végét jelentette, hanem valamennyi még megmaradt közéleti szerepemét is. A hatalomátvétel éve volt ez, amikor a koalíciós korszak gyakorlatilag lezárult, egyszersmind alkalom nyílt az új rendszernek nem megfelelő emberek eltávolítására. Így 46 éves koromban magam is nyugdíjba kényszerültem.

Persze havi 400 Ft nyugdíjból negyedmagammal nem lehetett megélni. Sokáig azonban semmiféle munkát nem kaptam, még cukorrépa-átvevőnek sem alkalmaztak. Először feleségem helyezkedett el gépírónóként, majd 1950-ben sikerült bejutnom a Talajjavító Vállalat sáncolási részlegébe segédszintezőnek. Körülbelül fél évig dolgoztam a Börzsöny és a Cserhát hegységben, amikor „felfedeztek” és mennem kellett. Szerencsére az Igazságügyi Mezőgazdasági Vállalat tervelőadót keresett, és ezt az állást sikerült elnyernem és megtartanom akkor is, amikor a börtöngazdaságok a belügyminisztérium hatáskörébe kerültek. Feladatomból volt a gazdaságok évi ütemterveinek elkészítése és a statisztikai szolgálat ellátása. Ez volt az első eset, hogy mezőgazdasági ismereteimet a gyakorlatban hasznosíthattam. Csodálatos módon közel hat évig zavartalanul működhettem, a különböző börtöngazdaságokban laktam, ahonnan csak hétvégén jártam haza. Az ingázás kényelmetlenségeitől 1956-ban szabadultam meg, amikor az Akadémiai Kiadó Enciklopédia Szerkesztőségébe vettek fel mezőgazdasági szerkesztőnek. Itt dolgoztam három évig, a múltam miatt nem éppen nyugodt légkörben. Utolsó, legtartósabb munkahelyemre, a Városépítési Tudományos és Tervező Intézethez 1959-ben kerültem, ahol irányító tervezői munkakörben, majd tudományos kutatóként dolgoztam 1972-ben történt nyugalomba vonulásomig.

1976. július 2.

Kerék Mihály

39 A Műegyetem kötelékéből már 1945-ben kivált a mezőgazdasági és állatorvosi kar, és az Agrártudományi Egyetem része lett.

40 A Műegyetem Közgazdaságtudományi Karából 1948-ban hozták létre az önálló Magyar Közgazdaságtudományi Egyetemet.